

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מז, תשנ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לזכרו המבורך של ידידי ורעי,
פרופ' אליעזר רובינשטיין ז"ל,
חוקר מובהק של העברית החדשה

על חרושת המילים בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון העברית

א

דומה אני שהכול יודעים שהמילה **חרושת** הבאה לציין את הנחת המילים וטביעתן יש בה גם גוני משמעות שליליים שנתלוו לה בשל קולוקציות מושרשות בעברית החיה כגון **חרושת שמועות** או בשל האסוציאציה העולה מזיהוי הצירוף **בית חרושת** עם הנרדף **פבריקה**, לאור כל מה שנאמר על "פבריקת המילים הירושלמית" בתקופת התחייה. אבל סמי מכאן כל כוונה כזאת. אין בה יותר ממה שיש בהגדרות שאברהם אבן-שושן הביא במילונו שגם כיום אין לו עדיין תחליף; הוא ציין שם הוראות אלו: (1) תעשייה; (2) אומנות, מלאכה. באמרי בהקשר זה "חרושת המילים" אני מתכוון למשמעויות אלו; ואם יש להוסיף עליהן הוראה כלשהי, יש מקום לחשוב גם על ההוראה 'אֶמְנוּת', מילה שנתגוונה גוון מוגֵפֶה כנגד חלופתה **אומנות**, שזו האחרונה מציינת 'מלאכה', מקצועי' ו**אֶמְנוּת** מציינת 'יצירה ששיקעו בה כישרון רב וטעם מעולה' או 'מלאכת מחשבת'. מיותר לציין שלא מעט מילים מחודשות הן מעשה אֶמְנוּת. נמצאתי אומר שאף שהצירוף **חרושת מילים** עשויה להישמע בו קונוטציה שלילית כלשהו או לפחות קונוטציה שובבה,

★ מכון מזי"א של האקדמיה החל לקיים השנה סדרת הרצאות המיועדות לציבור הרחב והמוקדשות, רובן ככולן, ללשון החיה ולתולדות תחיית הדיבור העברי. יוזמת הסדרה היא הגב' סמדר ברק, מרכזת המכון, והמרצים הם חברים מן האקדמיה ועובדיה המדעיים, מורים באוניברסיטאות, סופרים, עיתונאים ואישים אחרים. אנו נותנים בזה את הרצאת הפתיחה לסדרה שנישאה ביום כ"א במרחשוון תשנ"ו (14 בנובמבר 1995).

[העורך]

עיקרו הוא במה שיש בו בהגדרות שהזכרתי; בכל אופן לכך מכוון אני כאן ועכשיו.

ב

אבל אל נשקע בניסוח הנושא, אלא נבוא אל העניין עצמו כדי לשרטט במשהו את העשייה בתחום אוצר המילים, להתחקות על כמה מעקרונותיה, לראות את מקצת כיווניה ולתהות על מידת הצלחתם של שני המוסדות החשובים הללו - ועד הלשון והאקדמיה ללשון - במעשה הלשוני של חידושי המילים. תחום זה נצטייר משום מה כעיקר וראשון בפעולתם של המוסדות, והוא גם התחום שכל מי שמקלס את האקדמיה או מי שמתקלס בה חושב עצמו למבין גדול בו, כדרך שהוא מבין בחוק ומשפט, בפוליטיקה ובענייני צבא, ובמה אינו מבין?

נתחיל ונאמר בנחץ, עשיית המילים בתקופה החדשה אינה יכולה להיזקף לזכותם של שני הגופים הללו בלבד. הרבה מונחים ומילים חודשו בידי סופרים ועיתונאים או בידי משכילים. מילים רבות וטובות ומכוונות יפה לעניין לדיקו ונקיות מהשתקפות הלעז באו ועלו מן השטח, ולא תמיד ידוע מי הולידן והצמיחן ופעמים הרבה טענו אנשים אחדים לבעלות עליהן. יש מילים שנולדו במוחותיהם ומפיותיהם של אנשי מקצוע, כרופאים שחידשו בתחום הרפואה, ומהנדסים בתחום הטכנולוגיה, ופקידים בענייני פקידות לסוגיה ושאר דברים כיוצא באלה. יש מילים, כמה מהן מוצלחות ביותר, שאדם לא ידוע לרבים טבען, ומאז נטבעו הפכו נחלת הכלל, כסיפור לידתה של המילה **תברואה**, שטבע שלום גצל (גד) בריןקר לפני עשרות בשנים, כשהיה מנהל שירותי התברואה בעיריית ירושלים, וזו המילה היחידה שהוא טבע מימיו (דברים ששמעתי פעמים אחדות מפי בנו, הפרופ' מנחם בריןקר). ובתוך המילים הללו אתה מוצא גם מילים שהיו לזרא בעיני דווקני לשון ובכללם אנשי ועד הלשון והאקדמיה ללשון, וקמו הם והציעו להן חלופות - מהן חלופות שנקלטו ודחו את מה שנחשב לא מתאים מבחינת הלשון או מבחינת הטעם הטוב. ("הטעם הטוב" אמרתי, זה הנימוק הגמיש והמגומש, ולעתים קרובות אינך יודע להגדירו, והוא נראה בעיניי כשימוש במונח 'תפח'ים', כלומר "לתפאת הקריאה" או "לתפאת המליצה", שלא בא לומר אלא שאיני יודע הסברו של דבר).

וכך **משיבון**, מונח שקוף וקליט, דחה בפי רבים, אך עדיין לא בפי הכול, את "המזכירה האלקטרונית" שהקצף יצא עליה גם בגלל שאינה "מזכיר אלקטרוני" ממין זכר. אך היו גם חלופות שלא נקלטו כמו **ההחלה** שלא

הצליחה לדחוק את רגלי היישוב שדחה את בן-זוגו הלועזי 'אפקליקציה'. וגם שומר הטף ושומרת הטף לא יכלו למילים שעלו ובאו מן השטח שמרטף, שמרטפית, ואפילו השם המופשט שמרטפות, שיוחסו בידי הדיוטות וידענים לאקדמיה. ואין צריך לומר שעדיין הרוב אומרים babysitter. ומה לא עשתה האקדמיה כדי לדחוק את רגלי התסכול והמתוסכל ולא יכולה?

אף על פי כן, צימוקים אלו ואחרים, שהפכו מכבר חלק של הפולקלור של חידושי המילים, ושנתלו להם סיפורים בדויים בכוונת בודה, אינם יכולים להעמיד בצל את מפעלם הגדול של ועד הלשון ושל האקדמיה ללשון בתחום אוצר המילים. המילונים שהוציאו שני המוסדות כוללים למעלה ממאה אלף ערכים מילוניים, והרי הם מתקבצים והולכים בקובץ המונחים העומד לרשות הרבים באקדמיה ללשון העברית. מונחים רבים הם נחלת הכול או למזער נחלת רבים, והם חלק חשוב במעשה ההחייאה של העברית בדיבור פה ופתח חשוב במבעם הבהיר והמדויק של כותבי עברית משכבות רבות. די לציין נתון אחד חשוב - מתרגמים רבים אינם מזיזים משולחנם את מילוני האקדמיה. אני מציין עובדה זו, משום שלא ראיתי שטח אחר שבו מוכנסות אל הלשון מאות מילים בלי משים ובהיסח הדעת, אלא במשים ובכוונת מכוון. המחזיק בידיו ספר כתוב אנגלית ובא לתרגמו לעברית - מילוני האקדמיה מזמנים לו תרגומים מן המוכן, והוא הדין במתרגמים מלשונות אחרות הנזקקים למילוני האקדמיה אף הם (ואין להכחיש שאם המונח שבמילוני האקדמיה אינו נושא חן בעיני המתרגם, הוא מציע בעצמו פתרון אחר טוב יותר או טוב פחות). ראיתי להדגיש דבר זה, שכן כמה וכמה מתרגמים אמרו לי שכך נהגו ונוהגים הם כל ימיהם, והעידו על חברים ועמיתים שלהם שנוהגים אף הם כך. הדבר הזה נתאשר גם בעבודות רבות של כמה מתלמידיי שבדקו ספרים מתורגמים.

ג

דין הוא שנעמיד במרכז עיונו את הפעולה של שני המוסדות הנזכרים ונבחן אותה לא רק בחינה כמותית אלא בחינה איכותית ומזווית ראייה שונות ובגישה ביקורתית. התעצמות גדולה נתעצמו ראשי ועד הלשון בסוגיית חידושי המילים, והיו מלומדים נוספים, בעיקר טובי הסופרים שישבו בחו"ל בראשית תקופת התחייה, שהשתתפו בוויכוח הזה ולא חסכו את שבטם ואת חרבות לשונותיהם מפבריקת המילים של בן-יהודה ושל הנוהים אחריו. דיון מרוכז כזה נמצא בזיכרונות ועד הלשון במחברת ד' משנת תרע"ד (1914), שעיקרו בירור הנושא "מקורות למלא החסר בלשוננו".¹ הדיון פותח בהרצאה של אליעזר בן-יהודה,² ואחריה באות תגובותיהם של אליעזר מאיר ליפשיץ,

ישראל איתן, דוד ילין ואהרון מזי"א, ולבסוף באים סיכום של בן-יהודה ותגובות נוספות של ליפשיץ ואיתן, והכול נחתם שם במשפט: "אחרי ויכוח קצר מציע מר בן-יהודה המרצה לדחות את קבלת ההחלטות לאחת האספות הבאות" ובשלוש המילים "הצעה זו נתקבלה".

הבינו אז שדיון עקרוני של העושים בלשון צריך להתקיים ויכול להיות נוקב וחריף, אבל לא תמיד יש הכרח להחליט החלטות עקרוניות בשאלות נוקבות, אלא נותנים לעניינים להתנהל לאור הוויכוח, ולאחר זמן - קצר או ארוך - ניתן לראות אם העקרונות המוצעים פעלו, אלו מהם פעלו יותר ואלו נדחו, וכיצד נעשתה מלאכת המינוח.

ודאי הוא שאנו העומדים שמונים שנה ויותר אחרי הישיבות ההן של ועד הלשון ואחרי פרסום הפרוטוקול של הדיון ההוא איננו פטורים מלעשות את החשבון הזה. אנו עומדים בתוך מציאות של דורות אחדים ורצופים של דיבור עברי, ויכולים אנו לראות מה יצא מן הכוח אל הפועל ומה נשאר רעיון דחוי ומונח בקרן זוית. אמת, רק חקירה נרחבת ובדיקה ממצה תוכל לתת מענה מלא וברור לשאלות רבות, ועל כן חלק מדברינו יש לראותם הצעה לכיווני חקירה ולהצגת שאלות ולא הצעת תשובות חתוכות. במקום זה אני מבקש לסקור את העקרונות העולים מן הדיון הנזכר בוועד הלשון ולהתחקות עליהם. מן ברור הוא שיש שאלות חשובות אחרות, אבל אין זה המקום לדון בהן.

שני עקרונות ניבטים מן הוויכוח שנתקיים בוועד הלשון (ואין אני מביאם כאן כסדר הצגת הדברים דווקא).

העיקרון הראשון, שיש לכנותו עקרון השאיבה מבפנים, ושני פנים לו: א. לחפש במקורות הקדומים ולמעט בחידושי לשון, ולפי הצורך לקבוע משמעויות חדשות למילים ישנות. לעניין זה יאה מובאה מדבריו של אהרן מזי"א (כל ההדגשות במובאה זו ובמובאות שלהלן, הן במקור):

ראשית, חפץ אני להשיב למר בן-יהודה על תוכחתו המגולה להוועד, כי במשך השנים האחרונות לא חידשנו הרבה מילים; והוא מתבייש בזה.

ואנכי, לא רק שאינני מתבייש אלא שהנני אדרבה מרוצה מזה "שהוועד אמנם קבע מילים רבות להתעמלות לחשבון למלבושים וכדומה, אבל רובן הגדול של אלה המילים אינן אלא מילים ישנות". לא מפני "כי הכוח של יצירה כאילו נפסק ונסתלק ממנו" לא חידשנו הרבה מילים, אלא מפני הטעם הפשוט שלא חפצנו לחדש כל זמן שיש ביכולתנו להספיק את צרכינו מן המוכן בספרותנו העתיקה. יען כי רוב

חברינו קיבלו את דעת חברנו המנוח רי"מ פינס ז"ל בחידוש מילים, שפרסם לפני עשרים שנה במאמרו "דבר לעוסקי בתחיית שפתנו" (האור, א' תתכ"ד, גיליון יח) כי "הגדולה שבמעלות למילה חדשה - אם איננה חדשה", לאמר: "שהיא נמצאה בתנך או באחד מספרי התורה שבעל פה, אלא שלא נהגו הסופרים להשתמש בה, או שלא ידעו כלל ממציאותה" (זיכרונות ועד הלשון, ד [תרע"ד], עמ' 42).

והוסיף שם מזי"א ואמר:

לא רק את המילים הבלתי ידועות הנמצאות "בתנך ובספרי תורה שבעל פה" אלא גם כל המילים יצורי חכמי ישראל מימי הביניים ועד העת החדשה אם רק גזרתן ומשקלן מתאימים לחוקי הדקדוק, והוראתן מכוונת היטב אל המושג שידובר בו. ובייחוד מוטלת החובה הזאת על הסופרים והחוקרים המתעסקים בחכמת הטבע מפני שחילופי שמות מדעיים גורמים ערבוב בהוראותיהם (שם, עמ' 42-43).

ב. סניף לעיקרון הראשון או פן אחר שלו נתנסח בפי בן-יהודה בלשון קצרה במילים אלו:

יצירה יש מיש, בניין חדש מחומר שישנו כבר בלשון, הולדת צורות חדשות משרשים שישנם בה. זה מה שקוראים בלשון המדעית של חכמת הלשון הכללית יצירות למדניות *Gelehrtebildungen*, *créations savantes* (שם, עמ' 10).

העיקרון השני הוא עקרון השאיבה מן החוץ ושלושה פנים לו, ואלה נתנסחו בידי בן-יהודה וליפשיץ.

א. שאילה מן הערבית

בצורה מפורשת וגם דרמטית מנסח בן-יהודה את דבריו במילים אלו:

אבל, אנו עתה בשבתנו לחדש, ליצור, אין לנו הרבה ממה ובמה ליצור, כי לשוננו אינה לפנינו בשלמותה. מהשרשים הרבים שהיו בלשוננו לא נשמר לנו במקרה אלא חלק קטן, והשאר אבד, ואין לנו החומר הנצרך ליצירה. בכל החפירות שחפרו עד כה לא נמצאו כתובות עבריות חשובות ורק שתיים שלוש מילים חדשות נמצאו בכתובת השילוח [...] והנה אדוני, אוכל להתפאר לפניכם ולקרוא: מצאתי, מצאתי! מצאתי שרשים עברים לעשרות, למאות! אף לא אעלים מכס המקום ששם מצאתי את המטמונים האלה. מצוא מצאתים - בהמילונים הערבים! (שם, עמ' 8).

ב. שאילה מן הארמית

למילוי החסר בלשון הציע החכם הבלשן חד העין וחד הלשון, אליעזר מאיר ליפשיץ, לפנות דווקא אל הארמית, וביסוס היסטורי בלשני הוא נותן לדבריו בדיון הנזכר (ובמקומות אחרים²); וזה לשונו:

כבר הייתה תקופה שבה נעשה שינוי גדול ברוח השפה, כאשר קרבנו אל הארמית אחותנו, וזו השפיעה עלינו רוב טובה, גם מאוצר המילים ואפשר גם מרוחה עד שהרבה שרשים מן הארמית נחשבים להרגשתנו כעבריים לגמרי. אבל זאת הייתה התפתחות היסטורית ארוכה ולא מעשה מלאכותי. זה לא היה מקרה ורצון מכוון, אלא התפתחות והשתלשלות. הארמית באה אל קרב לשוננו, ולא נודע כי באה אל קרבה. החומר הלשוני שנטמע בלשוננו הוא עצם מעצמינו ורוח מרוחנו, והלשון הארמית הרי קרובה הייתה אלינו מן הערבית גם מבתחילה. (שם, עמ' 20).

ג. יצירת יש מאין

ובלשונו של בן-יהודה בעל ההצעה:

אבל יש עוד מין יצירה אחרת בלשון, היא יצירת יש מאין. בריאה מקורית מלא דבר, ר"ל, יצירת שורש חדש, של צירוף קולות חדשים, שלא היה כלל בלשון עד כה, והוא מה שקראו לו חכמי הלשון הגרמנים Urschöpfung, בריאה מקורית (שם, עמ' 10).

והוא ממשיך שם ואומר:

בוודאי, אין זה דבר קל ביותר, לברוא שרשים חדשים, כי אינו כל כך דבר קל למצוא צירוף קולות שעוד איננו בלשון. אבל בבחינה זו דווקא יש יתרון ללשונות השמיות, שלהן יש סגולות שלשיות השרשים. הלשונות האלה [...] בנו להן כמעט את כל המילים שלהן משרשים של שלוש אותיות בצרפן אותן בהצירופים האפשריים לשלוש אבנים: אבג, אגב, בגא, באג, גאב, גבא. אבל, ידוע הוא, שלא מכל שורש השתמשו הלשונות האלה בכל הצירופים, קצת הצירופים אינם רצויים בטבע הלשון. אבל, גם הצירופים הרצויים לא בכולם השתמשה הלשון, ולכן נקל לנו למצוא הצירופים החסרים עוד, ואותם השרשים ששום דבר בטבע הלשון אינו מתנגד להם, נוכל לקבוע למה שחסר לנו (שם, עמ' 14-13).

בהמשך דבריו מוצעים שם כמה שרשים חדשים כאלה, כגון טפ"מ (שם,

עמ' 15), פז"ק, וזה האחרון נתון, כידוע, "במילה הזרה פיזיק [פיזיקה] לטבע הדברים, ולחכמת הטבע, והרי בזה עושים מעשה יצירה יש מאין בהלשון ומורים בזה גם הלכה שיצירה יש מאין [...] מותרת בלשון" (שם, עמ' 16).

ד

דין הוא שישאל אדם את עצמו, באלו כיוונים הלכו שני המוסדות בברירת המילים ובהנחתן? כיצד פעלו ונתאזנו הכיוונים הללו? איש לא יכחיש שהכיוון העיקרי היה העיקרון הראשון לשני היבטיו - מילים מן המקורות לתקופותיהן או מילים מחודשות משרשים קיימים. אציין שתי דוגמות מן הזמן האחרון; לאחרונה "נתחדשה" המילה **מָקָר** כתרגום של cooler בדמותה ובצלמה של העזר כנגדה **מָחַס**, והנה נתברר לשמחת רבים שהמילה נמצאת בתוספתא: "נותנין כלי מיקר וכלי מתכות על גבי כריסיו של מת" (שבת יז [יח], יח). בעלי טעם בוועדה למונחי המשפט העדיפו את הצעתו של חבר הוועדה לאמץ את **אלימות דברים** על פני **אלימות מילולית** הרווחת בימינו, אם רק יצטרכו מונח כזה, משום שרוח המקורות נודף מן הצירוף הראשון (השווה 'אונאת דברים' שבספרות חז"ל). דבר כזה הוא מובן מאיליו בוועדה כזאת שלא רק אנשי הלשון מייצגים בה את ידיעת המקורות אלא גם אנשי המשפט, וחלק מהם נטועים היטב בספרות ישראל העתיקה. ה**תְּשֻׁרָה** שבא לתרגם את ה־tip, וכבר נתמזל מזלו והוא מהלך בפי רבים, גם הוא הועדף על פני חלופות אחרות משום שהוא נמצא בלשון הפיוט (אם כי לא רק בגלל זה).

הנוטל לידי את מונחי החשבון שפרסם ועד הלשון בסוף מחברת א' של זיכרונותיו (בעמ' 22-31) יראה שהרשימה הכוללת למעלה מ-120 ערכים מלווה בסימנים המציינים את מוצאה של המילה, אם ישנה או חדשה, ואם חדשה מי חידשה - הוועד או זולתו. ניתן לראות שם בבירור מילים מן המקרא (אלו באו ללא סימן לפניהן), כגון: **מִסְפָּר**, **עֲדָף**, ושורת הפעלים **מָנָה**, **סָפֵר**, **חָלַק** ו**הוֹסֵף**. מן התלמוד והמדרשים המילה **קָרָן**, מן הספרות שאחרי התלמוד מילים כמו **שְׁאֲרִית**, **הַפְּרָשׁ**, **שֶׁבֶר**, **עֲרֵךְ מִשְׁלֵשׁ**, **סֵךְ הַפֶּל** ועוד. כן יצוינו כאן מילים וצירופים מן הספרות שנקבעו לשמש בחשבון על ידי ועד הלשון, כגון **יְחִידָה**, **שְׁבָרִים מְעֻבָּבִים** ועוד (ונוכרו שם גם מילים וצירופים מחודשים על ידי ועד הלשון כגון **שֶׁבֶר**, **מְאִית**, **אַלְפִית**, **צִמְצוּם**⁴ **שְׁבָרִים** וכן חידוש שנתחדש מחוץ לוועד הלשון, המילה **סִפְרָה**).

העוקב אחרי המהלך הזה עד ימינו יגלה שקו זה היה ונשאר עיקרי - אולי לא העיקרי - בעבודת ועד הלשון והאקדמיה. המאגר העצום של המילון ההיסטורי ואוספי מילים אחרות פתוחים כמובן גם בפני כול ובפני ועדות האקדמיה ככל שהמזכירים המדעיים עושים בהם שימוש.

אבל, כידוע, רב הוא חלקן של המילים המחודשות משרשים עבריים, כאלו שכבר נקלטו והן משמשות בפי רבים, או בפי כול, כגון **הפִּנְטָה**, **רֶכְבֵּל** (שלא דחתה את רֶכְבֵּל מלשון הדיבור), **קֶלֶט**, **שדולה**, **נמל תעופה** ומילים אחרות שעדיין מתחרות עם חלופות כגון **ייסוף** ליד **תיסוף**, **סוגה** ליד **ז'אנר**. ויש מילים אחרות שעדיין עומדות בפתח וספק תיקלטנה ספק לא תיקלטנה כ**זמרי** לתרגום 'גיינגל', **מצחק** כתרגום ל-stand up comedy, **יעפת** כתרגום ל-jet-lag, **טינית** כתרגום ל'פלסטלינה' ואחרות.⁵

ולא הזכרתי כאן אלא מילים בשימוש הכללי ולא מילים מקצועיות מובהקות שאך מעטים יש להם עניין בהן, אם כי אין לשכוח שרבות מהן לא נתחדשו על ידי ועד הלשון או על ידי האקדמיה, אלא עלו ובאו מן השימוש הרווח למחצה לשליש ולרביע בפי אנשי המקצוע ונתאשרו באקדמיה. בתוך הכיוון האחרון של חידושי מילים משרשים עבריים לא הכול הלך בדרכים המקובלות בעברית העתיקה. כבר הראו חוקרים רבים שחלק מן המילים הולך בדרך העיקרית של התצורה הקדמונית, היינו בניית מילים על ידי צירוף של שורש ומשקל כגון **אָגַד** מן אג"ד במשקל פֻּעַל, **מָנַחַץ** מן גה"ץ במשקל מִפְּעַל כמו מִשְׁפָּחָה ומִלְכָּן, ו**שְׁבָרִיר** ו**זְמָרִיר** שהן צורות מן השרשים התנייניים שבר"ר, זמר"ר (אחי שב"ר וזמר"ר) במשקל פֻּעַלִּיל (דוגמת **זחליל**). ויש לעומתם חידושים רבים ההולכים בדרך שנתעבתה ונתרחבה בתקופה החדשה: יצירת מילים בדגם בסיס + צורן, כגון **מרכול** (סופרמרקט) + ית = **מִרְכּוּלִית** (מינימרקט), **מְשִׁיבּוֹן** הבנוי על מְשִׁיב + ון ורבים כמותם. אף ראוי לציין את ריבוי הפעלים גזורי השם שרובם ככולם בני ארבעה עיצורי שורש שוועד הלשון והאקדמיה הרבו להניח או לאשר. מאתיים שרשים כאלה בקירוב נמצאים במילוני האקדמיה כאֶקָדָם, הֶרְמֶן, מְחֶזֶר, מְרַכֵּז, רִגְלֵל, תִּכְתֵּב ואחרים. ומי שיזדקק ללשון הצבא ולמילים מהלכות שלא נתאשרו באקדמיה יוכל לדבר על מבול של שרשים כאלה. ויש הרואים בדרך הזאת צמצום כוח היצירה של העברית, שכן משקלים רבים בעברית עשויים לשרשים בני שלושה עיצורים, והמאמץ דרך זו של שרשים בני ארבעה עיצורים ממית בלי משים משקלים רבים בעברית (דעה זו, הביעה מו"ר פרופ' זאב בן-חיים בדיון באקדמיה: "במדינה פשה הנגע של יצירת שורשים מרובעים. שורש מרובע יש בו אפשרויות מועטות בלבד ליצירת שמות, ועל ידי זה אנו מגיעים לדלדול רב בלשון"⁶).

ה

נפנה עתה אל העיקרון האחר בחידושי מילים שעלה בוועד הלשון ושכנינו אותו "עקרון השאיבה מן החוץ" - מן הערבית, מן הארמית ובריאת מילים יש מאין. איש לא יכחיש שהעברית קלטה מילים מן הערבית בימי הביניים. מהן שהפכו להיות נחלת העברית החדשה וכל רשימת מילים מן הערבית כוללת אותן, כגון **אופק ומרכז**, ומהן שנתאמצו מן הערבית או נתחדשו בהשראתה בתקופת התחייה כגון **רציני ורצינות** ו**רשמי** ועוד כמה כיוצא בהן הכלולות ברשימתו של רפאל ויס המנוח על חידושי בן-יהודה (וראה בספרו בשוט לשון, ירושלים 1982, עמ' 43-44). ואולם המהלך הזה נעצר למעשה. כמה ניסו חברים באקדמיה לאמץ את המילה **צָדָר** שהיא **صَدَرَ** (=חָזָה) הערבית, ולא עלתה בידם, ובמקומה נתאמץ דווקא הצירוף **קרום הריאה**.⁷

לשון אחת יכולה ועשויה להפרות לטוב ולמוטב לשון אחרת רק אם יש מגע ממשי ביניהן, ולא על שולחנם של מחדשי מילים, ככל שתהיה יוקרתם. הדעת נותנת שהכיוון הזה נדחה גם מן הטעם שלא היה מגע בין הלשונות כלשונות תרבות. אם יש בעברית החדשה שאילות מן הערבית, וישנן כאלה, הן היו והינן ברמה של הלשון המדוברת. העגה (הסלנג), ולא רק היא, משמשות בה מילים כאלה כמו **מבסוט**, **ומסטול ומג'נון**, ו**ציזבאט** ואחרות. צריך שמילה מן הערבית הספרותית תהיה בעלת ערך מיוחד ומשמעות מיוחדת כדי שתשתרש בעברית הכללית ולא רק בלשון הדיבור. כך היא המילה **אִנְתִּיפָאדָה** (ובכתיב הרווח: **אינתיפאדה**) שהיא היום שם של תקופה. שם זה שנגזר מן השורש נפ"ד (אחיו של נפ"ץ העברי), כבר חלו בו שינויים מסוימים משחדר אל העברית, וכבר שמעתי שאמרו על מתפרע בשוק שהוא "עשה אינתיפאדה". אבל זו שאילה של מילה ולא שאילת שורש מן הערבית כמהלך שהחל בימי הביניים ונתחדש בתקופת התחייה במעשיהם של בן-יהודה ואחרים, כגון הסופר יעקב בנימין יהודה. רק לאחרונה הראה יצחק אבישור (במאמר העתיד להתפרסם בספר הזיכרון לשושנה בהט ז"ל) את ריבוי חידושיו של י"ב יהודה על פי הערבית. מהלך זה נעצר גם משום שלא הייתה לו אחיזה בחיי העברית; זו לא הייתה ואינה במגע עם הערבית הספרותית.

נבוא לומר דברים על הארמית. הניתוח שניתח ר"א"ם ליפשיץ את יחסי העברית והארמית אין יפה ממנו, וכבר באו אחרים והשלימו אחריו איש איש לפי דרכו. ואף אנוכי נדרשתי לסוגיה זו בהרחבה בדיון מפורט על מקומה של הארמית בעברית החדשה במאה השנים האחרונות.⁸ אף בחנתי שם את מקומו של מה שקראתי האפיק המכוון בשאיבה מן הארמית, כלומר פעולתם

של ועד הלשון והאקדמיה ללשון, היינו מעשה מכוון ומלומד שביקש להכניס אל העברית שרשים ארמיים ומילים ארמיות כהליך מחושב של מחדשי מילים.

אין ספק שחלקה של הארמית בעברית החדשה גדול מחלקה של הערבית, אבל גם חלק זה נצטמצם ביותר ביובל האחרון. ברוב המקרים מדובר ביסודות שנשאלו משרשים ארמיים משוקעים היטב בעברית, שאיש אינו חש עוד שהם שרשים ארמיים, כגון **תְּשָׁדִיר** מן שד"ר הארמי, שאין בו כל סימן חיצוני שיזכיר את מוצאו, ורק ידענים יכולים לחוש בו שהוא ממוצא ארמי. כן תוזכר **גומחה** שמורנו פרופ' בן-חיים הצליח להכניס מן הארמית התדמורית אל מונחי הארכאולוגיה והיא הצליחה להכות שרשים בלשון הכללית, אלא שזהו מעשה חורג. ח"נ ביאליק, שהיה נשיא ועד הלשון ומן הגדולים והחכמים בעושים בלשון, ריכז (כפי ששמעתי מפי פרופ' בן-חיים) שרשים ארמיים מן התרגום השומרוני לתורה כדי לחדש מהם מילים עבריות. רשימה זו נמצאת בעיזבון הספרותי, ואולם ככל הידוע לא הייתה לדבר כל תוצאה מעשית.

גם לא כל מה שנקבע בוועד הלשון או באקדמיה במישור זה צלחה דרכו. במילון לכלי הבית (רהיטים) שפרסם ועד הלשון בשנת תרע"ד נקבעה המילה **תָּפָה** לציין 'שולחן קטן'. מילה זו מצויה בתלמוד הבבלי כמה פעמים, כגון בבבא מציעא פו ע"א: "איקלע פריסתקא דמלכא לההוא אושפיזא דרבה, קריבו תכא קמיה ואשקוהו תרי כסי ודליוה לתכא מקמיה" (=שליח המלך נקלע לאותו פונדק שבה [היה בו], קירבו לפניו תכא [כנראה מגש או שולחן קטן] והשקוהו שתי כוסות וסילקו את התכא מלפניו). ההוראה 'שולחן קטן' שנקבעה בוועד הלשון מובאת בלי ציון עובדה זו במילון אבן-שושן, אבל היא מודגמת מתוך ספרו של מרדכי ליפסון "מדור דור", בכרך א שנדפס לראשונה בשנת 1929 (עמ' 263), ושם הייתה קבורתה (ושמא שאב ליפסון את המילה במישרין מן הפיוט הארמי של האר"י, "בני היכלא", הנאמר בסעודה שלישית של שבת: "בְּנֵי הַיְּכָלָא... יְהוֹן הָקָא בְּהָאֵי תַּפָּא...").

לפי שדנתי בנושא בהרחבה במקום אחר, אני מסתפק במה שאמרתי כאן. אבל דבר אחד אני מבקש להדגיש. מה שאמרתי על אודות השאילה מן הערבית תקף גם כאן. אין עוד מגע בין רוב דוברי העברית וכותביה ובין המקורות של ספרות ישראל הכתובים כולם או בחלקם בארמית, ולפיכך גם המעיין הזה יבש. אלה הנטועים בספרות הזאת - ביטויים ארמיים רבים שגורים על לשונם, אבל איש מהם אינו מחדש על פי הארמית, אם כי אפשר למצוא בלשונם חידושי משמע שונים המתלווים למילים ולביטויים ארמיים. וגם בזה כבר דנתי.⁹

בדיון שצוין לעיל שהתקיים בוועד הלשון לא הוזכרה שאילת מילים מלשונות אירופה ככיוון אפשרי או דחוי בתהליך המינוח העברי. אנו יודעים שראשוני הוועד ורבים מהם התנגדו לכל מילה מלשונות אירופה, אבל אנו יודעים גם שהיו ביניהם שהבינו, שמילים אחדות, במיוחד אלו שנתפנו "בינלאומיות", כשרות לבוא בקהל בשל היותן חלק של מושגי התרבות החדשה וגם בשל התקדים של שאילת מילים ממוצא יווני ורומי בתקופות קדמוניות בתולדות העברית (עמדה בהירה בכיוון זה הביע א"מ ליפשיץ במאמרו הנזכר לעיל [בהערה 3] בפרק "מלות זרות" [שם, עמ' 26-31]; אך ראה מה שהובא לעיל בשם בן־יהודה על אודות פז"ק מן פיזיק).

אם נתבונן במילוני המונחים של האקדמיה ובמילים בשימוש כללי לא נוכל להתעלם משפעי המילים הזרות שנתאשרו הן וחלופותיהן העבריות, או הן לבדן. ומה פלא בכך, המגע התרבותי של העברית עם לשונות אירופה החדשות יוצר את אפיק השאיבה המתמיד, מה שאין לערבית ולספרות הכתובה ארמית. ועל כן אין לתמוה שמילים כמו **קָרָן** ו**קריקטורה** הועדפו על פני הצעות עבריות שהובאו לפני ועדות האקדמיה או לפני מליאתה. ויש כמובן גם שרשים עבריים שנסחטו ממילים זרות כמו **הפנט**, **נטרל** ו**נרמל** ואחיהם. ואין צריך לומר מה רב חלקן של מילים מלשונות אירופה במילונים המקצועיים.

1

נבוא עכשיו לומר דברים על הפן האחרון בעיקרון השני של שאיבת מילים מן החוץ והוא הפן המכונה "בריאת מילים יש מאין". בדברו על כך הבחין בן־יהודה בין שני סוגים, יצירת שרשים שלא היו מעולם בעברית ולא בכל לשון אחרת ואנו בוראים אותם בריאה חדשה, ושרשים שהופקו ממילים זרות - כלומר ממילים מלשונות אירופה.

בסוג הראשון אפשר להצביע בעברית החדשה - ולאז דווקא במעשה של ועד הלשון או של האקדמיה - על כמה מילים הבנויות על תהליך האונומטופיאה, כגון הפועל **רְשַׁשׁ** שחידש ביאליק, ולא היה לו הכוח להשתמש בו בראשונה ביצירה משלו אלא שיקע אותו בשעת הגהה באחד מכתביו של הסופר גרשון שופמן;¹⁰ מילון אבן־שושן לבדו כבר מעיד על תפוצתו הרבה של פועל זה ונגזריו - **רשרוש**, **רשרושי** ו**רשרשנות** (דווקא משופמן אין מובאה אצל אבן־שושן). וכך יש לראות את **המהם** ו**המהום** וכיוצא בהם. אבל מטבע הדברים אין לדבר על ריבוי פירות מן התהליך הזה בעברית החדשה בכלל, וסתם שרשים מלאכותיים, כרעיונו המוזר של בן־יהודה, לא באו לעולם.

בן־יהודה צירף לסוג זה גם שרשים עבריים שעשויים לבוא מלשונות אירופה כגון השורש פז"ק מן פיזיק (פיזיקה) שכבר נזכר לעיל. דווקא

בארבעים השנים האחרונות ידעה העברית דרך זו, והאקדמיה כמכונת וכעושה תרמה גם היא את תרומתה בכיוון זה ביצירתם או באימוצם של שרשים כאלה כגון **טִלְפֹן** (מן 'טלפון'), **הַפְּנֵט**, **גִּלְוֹן**, **הַתֶּאקֶלס**, **דֶּקֶלס**, **סִלְפֶּג'**, **מִגְנֵט** (מן 'מגנט'), **קִטְלָג** ועוד. מיותר לציין שלא כל לשונות אירופה אימצו את השם **טלפון**. יש לשונות, כמו הגרמנית והפינית, שתרגמוהו, יש שאימצו אותו אך לא גזרו ממנו פועל, והעברית, כידוע, בחרה בו ודחתה מפניו חלופות עבריות ואף גזרה ממנו פועל. ונעיר שיש בהן במילים **טִלְפֹן** ו**טִלְפֶּגֶת** המשמשות בלשון החיה במקום **טלפוניסט** ו**טלפוניסטית** (או על ידך) משהו המעיד על חדירת יתר של השורש אל העברית. **טִלְפֹן**, **טִלְפֶּגֶת** בדומה ל**חלפֹן** ו**חלפֶּגֶת** ו**עסקן** ו**עסקנית** מלמדות על מהלך שקידם את **טִלְפֹן** משורש רִבְעִי טלפִין אל שורש שְׁלִשִׁי טלִיף, שיצירתו נבלמה אולי בשל יִטְלָף ויִטְלָפִים (ויש מי שירצה לראות ב**טִלְפֹן**, **טִלְפֶּגֶת** צורות מרובעות של משקל קָטַל גזורות מן טלפִין).

בין שנראה בהולדת שרשים כאלה בריאה יש מאין או בריאת יש עברי מיש לא שְׁמִי, זהו מהלך שאין להכחיש את קיומו, והאקדמיה הולכת בו במידה שהיא בוחרת למדוד לה, והיא שואפת לקרב צורות כאלה אל חוקי ההגייה של העברית - **סִבְסֵד** ו**סִבְסוּד** בבייאת רפה ולא יִסְבְּסוּד ויִסְבְּסוּד' בבייאת דגושה.

בוה לא תמה פרשה זו של בריאת יש מאין. יש עוד בריאה יש מאין מן הסוג הראשון של בריאת שרשים עבריים שאינם קיימים בלשון מן הלשונות, כלומר לא רק "אימוץ" של מילים זרות וסחיטת שרשים עבריים מהן, שאינה כמובן בריאה יש מאין, אלא יצירה חדשה ממש. מתכוון אני לנוטריקונים למיניהם; זו בקעה שכבר התגדרו בה רבים, והיטיב לעשות מכולם אורי תדמור, במאמרו היפה "הנוטריקון בעברית הישראלית" (לשוננו לעם, לט [תשמ"ח], ט-י, עמ' ה-לז). וכבר הבחינו בין ראשי תיבות לנוטריקונים כמו ההבחנה בין **מ"כ** הנקרא יָמָם קָף' ואינו יוצר מילה ובין **ח"כ** היוצר מילה שלמה: 'חֲכִי', וכך גם תִּנְיָ"ךְ או תִּנְיָ"ךְ וכיוצא בהן. נוהג זה הוא, כידוע, נוהג קדמון; דוגמה אחת מיני רבות לו היא צירוף של עשרת ראשי התיבות של עשר מכות מצרים למילים דְּצִי"ךְ עֲצִי"ש בְּאֲחִי"ב, הוא סימנו של רבי יהודה בהגדה של פסח. כבר בדורות קדמונים נהגו לתרגם את הצירוף הזה לערבית יהודית בצפון אפריקה: "טביך לעדש פלקדרא" (f-l-qedra l-fdaš) - 'בישול עֲדָשִׁים בקדרה', שכן לא ראו הבדל בין עֲדָשִׁים מצורפת זו לבין **עדש-עדשים** המבושלים בקדרה, משעה שצירוף האותיות נהגה כמילה נושאת משמעות.

איני רוצה להוסיף דבר בתחום הנתונים על מיונו המפורט והמושכל של אורי תדמור. אבל לענייננו צריך לומר שבדרך הזאת ניתוספו לעברית לא מעט שרשים שנבראו כעין יש מאין. אמת, לא כל השרשים שנוספו בדרך הנוטריקון

העמידו פועל כמו **דין וחשבון** שהיה תחילה **לְדִין** בוועד הלשון, ואחר כך **לְדוֹחַ** או **דוֹחַ** באקדמיה - ובפי רבים נהגה 'דוח' (ובחי"ת הנהגית ככ"ף רפה - מעין 'דוד') - וממנו נגזר הפועל **דוֹחַ וְדוּחַ**. אבל איננו רשאים להתעלם משרשים אחרים שנוצרו בדרך הנוטריקון גם אם לא העמידו פועל. למשל, העברית מכירה כיום שני שרשים סמ"ל, האחד הידוע ב**סָמַל**, **סִימול**, **סִימל**, **מסומל** ועוד, והשני, הנתון ב**סָמַל וְסִמָּלַת**, שנוצר מראשי תיבותיהן של המילים "סגן מחוץ למניין". אם אומרים כיום "תופעת לשון חֲזָ"לית", או "תפיסה תְּנִיכִית", ו"נוהל צֶה"לי", משמע נגזר שם תואר משמות העצם **חז"ל**, **תנ"ך וצה"ל**. אמנם, התחבולה הגרפית לציין מילים אלו בגרשיים להבעת ראשי התיבות חוסמת את התגבשות השורש החדש.¹¹ כלומר, מי שכותב "צה"ל" בגרשיים לסימן ראשי התיבות רומז שמדובר בדיבוק מקרי של שלוש מילים לאחת, אבל מן הרגע שהצירוף נֶהְגָה כמילה על ידי מעשה הכלאה של עיצורים ותנועות ככל מילה עברית, ומילה זו נושאת משמעות, ממילא נסללה הדרך ליצירתו של שורש חדש.

גזירות חדשות מן המילה כגון שמות תואר כמו **תְּנִיכִי**, **חֲזָ"לי**, **צֶה"לי** מְקַדְמוֹת אותנו עוד שלב. אמת, יצירת פעלים ונשילת הגרשיים מן הצורה הכתובה כמו ב**דוֹחַ וְדִיוּחַ**, או **סמל וסמלת** הם השלב המשוכלל בגילוי של השורש כמהות עצמית, אבל אין הכרח שנתלה את קיומו של שורש בקיומו של פועל. גם **שפחה ומשפחה** מעמידים שורש עברי, אף שאין עימם פועל. גם לא היקף תפוצתה של מילה קובע את הפשטות של שורש ממנה ולא דרכי ביטוייה הגרפי הם התנאי העיקרי לכך; אף אין הכרח ששורש יהיה פורה ויגזרו ממנו צורות שונות (או משקלים שונים) כדי שייחשב שורש. כאשר צירוף הגייים מעמיד מילה, וזו משתלבת בלשון כנושאת משמעות, אין להתעלם מהפשטות שורשה. אומר בזהירות, אין אני מבקש להיות נחרץ בהיסק זה, אבל איני רואה עצמי פטור מלהציג את הדברים ולהעמידם לדיון. לא ראיתי דבר שיעיד שלכך התכוון בן־יהודה בסקירתו, אבל המציאות היא הקובעת את מבחן מימוש של עקרונות בעשייה ולא הגיגיו של מחדש מילים. דרך זו של יצירת שרשים כתולדה מצירוף ראשי תיבות לנוטריקונים נהגה בוועד הלשון ונוהגת באקדמיה במידת מה, ובלשון הכללית במידה גדולה יותר, אבל שאלת היקף השימוש בה היא פרשה לעצמה.

נראה שבלשון חצבא התופעה רווחת יותר מאשר במגזרים אחרים. אזכיר דוגמה אחת שלמדתי לאחרונה מפי ד"ר תמר סוברן. המשפט "תן לו לחלוף" נתקצר בדרך הנוטריקון לשם העצם תָּלִיל. זהו מונח הקיים בקרבות אוויר; טייס אומר לחברו על מטוס אויב: "תן לו לחלוף" (כדי להיות מאחוריו ולהשיג יתרון) או במילה אחת שהיא נוטריקון: תָּלִיל. מן השם הזה נגזר הפועל תָּלַל, וטייס אומר לחברו "תָּלַל אותו". דרך אגב נעיר

עוד שתִּלְיִל יש לו גם הוראת משנה; הוא מכוון למי שמתחמק מאחריות או מתפקיד ומניח אותם למישהו אחר שיבוא אחריו. מן הלשון הכללית נזכיר גם את גלגולו של הצירוף "יחסי ציבור" (=יח"צ) אל **יחצן**, מי שעוסק ביחסי ציבור. כלומר יח"צ + ן ומכאן גם **יחצנות** וגם הפועל **יחצן** (אני מודה לד"ר ח"א כהן שהזכירני פרט זה).

ז

הדיון בעקרונות שנתנסחו בישיבות הנזכרות של ועד הלשון לפני למעלה משמונים שנה ובהחלתם למעשה בעשייה בוועד הלשון ובאקדמיה תופס כאן את עיקר בירורנו, אך מובן שזה אך מסלול אחד של העיון המתבקש בעשייה בתחום אוצר המילים. אמנם זה הוא מסלול חשוב, אבל אין כאן אלא דרך בירור אחת בלבד. צדדים נוספים של העשייה טעונים סקירה ובירור. ריכוז קובץ המונחים שנקבעו בשני המוסדות במפעל המילון ההיסטורי ובמזכירות המדעית של האקדמיה מעמיד כלי חשוב לרשות החוקרים, ואין ספק שהוא עתיד לדרבן לבירורן של שאלות חשובות, וכבר נתלבנו שאלות אחדות בבירוריהם של מלומדים אחדים, ולאחרונה בידי עוזי אורנן,¹² שמואל בולוצקי,¹³ רפאל ניר¹⁴ ואחרים. ואולם איני רואה עצמי פטור מלהצביע על היבט אחד המלווה את העשייה בלשון ודורש בירור ונקיטת עמדה. הבירור כרוך במחקר פורטני, שקוד ונמשך הדורש נקיטת עמדה אחראית מצד המוסד שיש לי הכבוד לעמוד בראשו. כוונתי למה שיש לכנות "היגיעה לריק", היא התחושה המתלווית לידיעה שלא מעט מילים שנתחדשו לא נתקבלו מעולם ונשארו ביתמות. פעמים שהגורם כמעט ברור: מלכתחילה נתחדשה יותר ממילה אחת להבעת חפץ אחד או מושג אחד ואז אחת מהן נקלטת ואחת נדחית; כך הן **מִמְסָק ומעלית**, **פִּרְפֹר וסביבון** ודומיהם. רק לעיתים נקלטות שתי המילים ומתקבעים בהן שני גוני הוראה מצומצמים או רחבים כמו בזוג **מטוס ואוירון**. ופעמים שהמילה הזרה גוברת על חלופתה העברית או למצער עוצרת את התפשטותה, כמו המילה **פריימריס** הבולמת עדיין את תרגומה העברי **בחיורות מקדימות** או **מקדימות** בלבד. ופעמים הרבה לא נקלטו מילים חדשות, ואיננו יודעים, לפחות לעת הזאת, בשל מה לא נקלטו. בעניין זה אני מבקש לומר היגד כפול:

ראוי וצריך וחובה להתחקות על העשייה באוצר המילים מן הכיוון הזה. לבחון את מידת ההתקבלות של מילים, אלו מהן לא יצאו מעולם מדפי המילונים וזיכרונות האקדמיה אל החיים, ולבחון מה היו הגורמים שעכבו או מנעו את קליטתן. מדגם אחד שנבדק העלה ממצאים מעניינים ולא מפתיעים, אבל הוא נשאר מדגם בלבד.¹⁵ אף יש לבדוק היבט אחר של הנושא

הזה, והוא מה שאני מכנה ה"בזבוז" ביצירת מילים, כלומר הנחת שתיים ושלוש וארבע מילים ויותר לחפץ אחד או למושג אחד.

ההיגד השני שאינו פחות חשוב בעיניי: לטעמי, בית מדרש שנשתתפו בו חכמים רבים אינו יָגַע לריק כשהוא עושה את עבודתו בשיטתיות ובלמדנות. כמובן, אם ייעשה המחקר שיתחקה על מידת התקבלותן של מילים, הוא עשוי להאיר את עבודתם של היוצרים בלשון (וראש לכלול את עבודתה של האקדמיה ללשון העברית) וגם ללמדם פרק בהלכות חסכון; אבל לא שיקול זה לבדו צריך להיות הכוח המדרבן או הכוח המרסן. אף על פי שאנו עוסקים בעניין שכולו מעשי או יישומי - שלב הנחת המונחים - הדיון הכרוך בו ומוצרו הסופי הם מעשה יצירה כפעולתם של יוצרים אחרים. הכל יודעים שיש ספרים המתקבלים מיד בחוגי הקוראים, ויש שנדחים ודחייתם דחית עולם; אך יש גם כאלו ששעתם מגיעה לאחר זמן. כך הם הדברים בחייהן של מילים, ומילה שנדחתה אפשר שתהיה לה עדנה ברבות השנים. מכל מקום, אין בין מילים שנתחדשו לבין כל יצירה רוחנית אחרת דבר. שכר מצווה מצווה ושכר יצירה יצירה.

הערות

* הדברים מובאים כאן כניסוחם בהרצאה שבעל-פה; בהערות ובסוגריים נוספו בעיקר פרטים ביבליוגרפיים. המובאות מתוך זיכרונות ועד הלשון שנכתבו בראשית המאה באות כאן כלשון בשינוי קל בלבד: הכתיב החסר שבחסר שונה לכתיב המלא המקובל היום.

1. כבר במחברת א' של זיכרונות ועד הלשון (מן החודשים ניסן-סיוון תרע"ב [1912], עמ' 14-13, ובמהדורה השנייה של מחברת זו משנת תרפ"ט [1929], עמ' 8) מופיעים "המקורות", שמהם שואב הוועד את המילים שנועדו "להכשיר את הלשון העברית לשימוש בתור לשון מדוברת בכל ענייני החיים, בבית, בבתי הספר, בחיים הציבוריים, במסחר ובקניין, בחרושת ובאומנות, בתרבות ובמדעים" (מהדורה א', עמ' 11-12, מהדורה ב', עמ' 7). חלק ניכר מן העמדות העולות מאותו דיון של שנת תרע"ד מצויות בסעיף "המקורות", ויש שם עניין אחד שאינו בא לביטוי בדיון הנזכר: "אין הוועד נזקק למילים זרות מהלשונות לא השמיות, ואפילו אם הן מקובלות בכל הלשונות האריות, ומתאמץ הוועד - עד כמה שאפשר ליצור לכל המושגים מילים חדשות משרשים שמיים".

2. הרצאתו זו של בן-יהודה שבה ונדפסה כמעט במלואה בתוך: אליעזר בן יהודה, החלום ושברו, מבחר כתבים בענייני לשון, ההדיר... ראובן סיוון, ירושלים תשל"ט, עמ' 213 ואילך.

3. ראה למשל מאמרו "לשאלות הלשון" בתוך: שְׁפָתָנוּ - קובץ מוקדש לשאלות הרחבתה ותחיתה של הלשון העברית, קובץ א', מהדורה ב', ירושלים תרפ"ג, עמ' 17-42; הפרק הראשון במאמר (עמ' 17-25) עוסק בנושא "ארמית ועברית".

4. במהדורה הראשונה של מחברת א' של זיכרונות ועד הלשון משנת תרע"ב (ראה לעיל) כתוב צִמְצָם (עמ' 28); הנוסח צִמְצוּם ממיר אותו בהדפסה השנייה שנספחה למחברות א-ב-ג במהדורה השנייה משנת תרפ"ט (עמ' 81).
5. רוב המילים הנזכרות בסעיף זה נמצאות בנספח שהתפרסם ברשומות - ילקוט הפרסומים, מס' 4195, י"ג באדר התשנ"ד (24 בפברואר 1994), עמ' 2444-2447, ובחוברת "החלטות בדקדוק ומילים בשימוש כללי" בהוצאת האקדמיה ללשון העברית, תשנ"ה, עמ' 10-13.
6. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 140, וראה הדיון בסוגיית פעלים גזורי שם במאמרי "על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 146-148.
7. ראה זיכרונות האקדמיה ללשון העברית לה-לו (תשמ"ח-תש"ן), עמ' 19-21.
8. מאמרי "מקומה של הארמית בעברית החדשה", נישא כהרצאה בחודש מרחשוון תש"ן, והוא עתיד להתפרסם בקובץ: י' בלאו (עורך), הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה (הרצאות שנישאו לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית), בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.
9. ראה סעיף 27 במאמרי הנזכר בהערה הקודמת.
10. וראה י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 173, ושם מובאים גם דברי ביאליק עצמו על חידושו זה.
11. דרך אגב נציין שיש מי שנהגו לכתוב **תנך** בלא הגרשיים (ראה למשל המובאות מדבריו של אהרן מזי"א שהובאו לעיל בעמ' 7).
12. ראה למשל מאמרו "תצורת המילה העברית כיצד" בתוך: מחקרי לשון - מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 13-42.
13. חלק ממאמריו של ש' בולוצקי נתפרטו ברשימת הקיצורים שנספחה למאמרו "עברית ישראלית כשפה שמית: גנאלוגיה וטיפולוגיה", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 121-134.
14. נציין כאן את ספרו, דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשנ"ג.
15. חסיה ביאלה, המינוח של האקדמיה ללשון העברית בתחום כלכלת הבית - בחינה בלשונית, עבודת גמר לתואר שני בחוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג.